

О. Р. Кривицька,

*кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, обліку і аудиту
Національного університету «Острозька академія»*

ЕВОЛЮЦІЯ СТРАХУВАННЯ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

В статті досліджено еволюцію страхування життя в історичному контексті. Здійснено акцент на виокремленні етапів становлення страхування життя в Україні після проголошення її незалежності.

Ключові слова: страхування життя, еволюція, етап.

В статье исследовано эволюцию страхования жизни в историческом контексте. Сделан акцент на выделении этапов становления страхования жизни в Украине после провозглашения её независимости.

Ключевые слова: страхование жизни, эволюция, этап.

The life insurance evolution in the historical context has been investigated in the article. The stages of life insurance formation after declaration of Ukrainian independence have been emphasized.

Keywords: life insurance, evolution, stage.

Постановка проблеми. В сучасних умовах страхова галузь стає невід'ємною частиною діяльності, своєрідним механізмом підтримки економічної рівноваги в країні та набуває стратегічного значення для зміцнення й розвитку національної економіки, є об'єктивно необхідним елементом ринкової економіки, який забезпечує надійний захист застрахованих осіб у випадку настання несприятливих подій, в першу чергу, для життя і здоров'я членів суспільства.

Світова практика давно вирішила питання, пов'язані із страхуванням життя, його правовою основою та вироблені певні стандарти. Проте більшість розвинених країни маючи, на перший погляд, стабільну економіку, все одно схильні до фінансових і політичних криз. В зв'язку з цим, страхування життя - найважливіший інструмент соціально-економічного захисту майнових інтересів громадян, а також потребує додаткової грошової допомоги у зв'язку з такими подіями в житті, як втрата здоров'я і працездатності, досягнення пенсійного віку, втрата годувальника. При безумовній схожості розвитку особистого страхування в різних країнах можна виділити специфіку, властиву кожній державі [10, с. 26].

Важливість страхування життя зумовлює необхідність його детального вивчення не лише з позицій організаційного механізму та державного регулювання в ринкових умовах господарювання, а й з точки зору його історичного розвитку та варіації на різних етапах еволюції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуалізація страхування життя підтверджується і різносторонністю підходів до його дослідження в працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Страхування життя як вид страхування, його механізм, суб'єкти та об'єкти, особливості взаємовідносин страховика та страхувальника розкрито в працях таких науковців, як Александрова М. М., Базилевич В. Д., Вовчак О. Д., Залетов О. М., Мних М. В., Осадець С. С., Фурман В. М., Шумелда Я. П.

Розвиток та реформування страхування життя висвітлювали в своїх працях Адамович В. В., Бондаренко В. М., Гвасалія Д. С., Єгорова О. С., Кисельова О. М., Клапків М. С., Коваль В. В., Криклій А. С., Левченко В. П., Мамчур Р. М., Михайленко Ю. В., Пікус Р. В., Радецька О. О., Смоленюк Р. П., Татаріна Т. В.

Не применшуючи ролі і значення наукових праць зазначених авторів відмічаємо, що подана інформація не дає системного уявлення про зародження цього надійного способу захисту економічних інтересів громадян, виробничих і соціальних формувань.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є висвітлення ключових моментів в історичному розвитку страхування життя в цілому з акцентом на його становленні в Україні, а завданнями – є виокремлення основних етапів становлення страхування життя в Україні з моменту проголошення її незалежності.

Виклад основного матеріалу. Зацікавленість держави в розвитку страхування життя полягає в тому, що: по-перше, воно є джерелом довгострокових інвестиційних ресурсів, яких так бракує для підйому вітчизняної економіки; по-друге, страхові компанії зі страхування життя доповнюють систему захисту та підтримки рівня життя громадян за рахунок самих громадян, і, таким чином, тягар соціального забезпечення населення перерозподіляється між державою та ринком страхування; по-третє, значущим фактором ролі держави щодо розвитку цього виду страхування є створення нових робочих місць, оскільки страхування життя є основою договорів страхування, що укладаються лише при наявності страхового посередника (брокера чи агента), який проводить з клієнтом персональну і довготривалу роботу, за що отримує від страхової компанії комісійну винагороду.

Дослідження витоків страхування життя переносить нас в епоху панування римських воїнів. У Римській імперії воно здійснювалося у формі взаємного страхування ритуальних витрат. Єгипетські каменярі, що брали участь у зведенні пірамід вже 2500 років до н. е., уклали спілки підтримки сімей, члени котрих гинули від нещасних випадків на будівництві цих пірамід. Влада Іонійського міста Мілпет (Греція), ще в 205 році до н. е. надала можливість своїм громадянам накопичувати гроші на ритуальні заходи шляхом щомісячних внесків до спеціальних фондів. Рим застосував також правила самозахисту від розповсюдження різних хвороб. Цільове використання коштів забезпечувалось правовими гарантіями влади.

Спричинена піратами в I столітті до н. е. морська блокада Риму стала поштовхом для формування першого страхового фонду. Це було пов'язано з тим, що за короткий період часу Рим не міг створити могутнього флоту і, за

пропозицією народного трибуна Авла Габінія, в 67 р. до н. е. боротьбу з піратами було доручено полководцю Помпею. Зрозумілим було одне – необхідна швидка переорієнтація сухопутної стратегії і тактики ведення бою на морську. Відсутність у полководця достатнього рівня досвіду та практики ведення морських боїв загрожувала великими втратами римських легіонерів в сутичках із піратами. В зв'язку з цим виникатиме потреба відшкодування збитків потерпілим. Для цього і було запроваджено завчасне формування фондів страхового відшкодування збитків потерпілим на основі обов'язковості регулярних платежів. Ці фонди мали суворо цільове призначення – надання допомоги членам римських професійних корпорацій, колегій, спілок на випадок захворювання, каліцтва, смерті. Найчастіше кошти цих фондів використовувались на виконання культових обрядів, встановлення пам'ятників, виплату допомоги сім'ям, що втратили годувальника.

Виплату з цього фонду міг отримати виключно спадкоємець за заповітом, а не за законом, оскільки лише особа, визначена тим, хто заповідав, здатна найліпше використати страхові грошові засоби за цільовим призначенням. І хоча римське право регламентувало належність рабовласнику результатів усіх угод, укладених його рабом, господар не мав права на привласнення страхової суми свого раба [6, с.23].

Колегії Римської імперії, комунальні установи в стародавній Іудеї, грошові фонди для добродійних цілей в стародавній Індії – це початкові форми страхування життя. Подібність страхових організацій існувала в середні століття в окремих цехах і гільдіях (братствах), через що середньовічне страхування життя часто називають гільдійно-цеховим. Ці організації також надавали матеріальну підтримку своїм членам при виникненні певних проблем, а також піклувалися про сім'ю померлого, тим самим було дуже схожим на страхування в колегіях. Проте, в міру свого розвитку, страхування життя в гільдіях і цехах набувало нових характеристик та вимог, а саме:

- запровадження регулярних внесків;

- встановлення переліку страхових випадків, за які передбачається відшкодування збитків;
- встановлення конкретних форм та розмірів страхових виплат з урахуванням страхових фондів, які обслуговували не тільки членів, що здійснювали страхові внески, а й сторонніх осіб (вдів, сиріт і т. ін.);
- формування державних страхових фондів.

Це було першим кроком до визнання та конкретизації загальних прав та обов'язків суб'єктів взаємовідносин гільдійно-цехового страхування. Наслідком таких нововведень в середньовіччі став поділ страхування на майнове та особисте.

Перший договір страхування життя було складено у Лондоні 18 червня 1583 року. Це було значним кроком вперед у становленні страхування життя як самостійної галузі, проте відсутність точних наукових методів ведення статистики нещасних випадків, смертності, розмірів нещастя робило страхування досить-таки ризиковим. Якісні зміни в методах страхування життя виникли в наслідок досягнень теорії ймовірності і появи таблиць смертності, що поклало початок для наукової організації страхування.

У XVII столітті працями таких учених як Д. Граунт, Я. де Вітт, Е. Галлей були закладені основи теорії актуарних розрахунків як особливої галузі науки. У 1662 році було опубліковане дослідження англійського вченого Д. Граунта «Природні і політичні спостереження, зроблені над бюлетенями смертності». Він перший обробив дані про смертність людей і побудував таблиці смертності. Майже одночасно з Д. Граунтом питання залежності страхування життя від смертності людей досліджував голландський вчений Я. де Вітт, який залишив нам працю про тарифи із страхування довічної ренти, де виклав метод вирахування страхових внесків залежно від віку застрахованого і норми збільшення грошей.

Подальший розвиток теорія актуарних розрахунків отримала в роботах англійського вченого Е. Галлея. У 1693 р. (практично через сто років після укладення першого договору страхування) він друкує наково-обґрунтовані

розрахунки визначення тенденцій підвищення чи зниження рівня смертності. Е. Галлей дав визначення основних функцій таблиць смертності, вирахував ймовірність дожиття і смерті, тарифи із страхування ренти, ввів поняття середньої тривалості життя. Запропонована ним форма таблиці смертності застосовується до сих пір. На розроблену методику спираються сучасні прийоми розрахунку тарифів із страхування життя і пенсій [2, с. 13-14].

Так, до кінця XVII ст. були визначені основні положення теорії ймовірностей та накопичилися статистичні дані про смертність населення. Страхові товариства почали самостійно накопичувати статистичний матеріал, за допомогою якого уточнювалися тарифи по страхуванню життя й удосконалювалася техніка актуарних розрахунків. Все більшої актуальності набувала теорія актуарних розрахунків, яка вдосконалювалася та популяризувалася в працях таких вчених, як Абрахам де Муавр (Англія), Антуан Депарсьє (Франція), Томас Сімпсон (Англія).

На початку XVIII століття виникають товариства страхування життя, що функціонують на наукових основах. Перше солідне товариство, що займається страхуванням життя, під назвою «Емікебл» («дружній») виникло в Англії в 1706 р. Однак математика особистого страхування, що ним використовувалася, була ще слабо розвинена: система тарифних ставок відзначалась простотою і не диференціювалася по віку. Значний прогрес у розвитку страхування життя був досягнутий в діяльності іншого страхового товариства - «Еквітебл». Ним вперше стали використовуватися таблиці смертності, тарифні ставки диференціювалися за віком. Діяльність «Еквітебла» була вельми успішною і це стимулювало появу нових страхових товариств.

Теорію актуарних розрахунків продовжили розробляти у XVIII ст. більшість великих математиків того часу – Л. Ейлер., С. Лакруа, Н. Фусс, В. Керсебум, А. Депарсьє.

У 1774 році в Англії прийнято закон про страхування життя, що є в складі чинного законодавства у цій країні й досі. А 1 серпня 1778 р. в Німеччині

створено «Гамбурзьке товариство домів для осіб похилого віку», яке базувалось на принципах розповсюдженого зараз пенсійного страхування [8, с. 147].

Також XVIII століття відзначається виникненням страхових товариств, які здійснюють страхування життя і на теренах колишньої Російської імперії, до складу якої входила й Україна.

Особисте страхування як галузь страхування у світі сформувалась в 30-х роках XIX століття. Протягом тривалого часу страхування життя практично у всіх країнах світу було монополією держави і здійснювалося за чотирма видами (розрядами). Не виключенням була і Царська Росія, в якій монополістом із страхування життя було Російське товариство застрахованих капіталів і доходів. Статут товариства також передбачав страхування за чотирма видами (розрядами):

А - страхування капіталу;

В - страхування пенсій на користь спадкоємців і в разі дожиття до певного строку;

С - страхування пенсій на користь самого страхувальника (страхування на дожиття);

Д - страхування капіталів і пенсій на користь дітей при досягненні ними певного віку. Понад 97 % припадало на розряд А [3, с. 46].

Товариства, що займаються страхуванням життя, з'являються і в інших країнах. У Франції перше товариство з'явилося в 1829 р., в Німеччині - в 1827 р., в США - в 1830 р. До кінця XIX століття операції страхування життя отримали широке поширення у всіх розвинених капіталістичних державах [4, с. 29], а перший міжнародний конгрес актуаріїв увів єдину систему термінології і позначень.

В Росії у XIX ст. поширюється взаємне та розвивається земське страхування. Воно означало обмеження діяльності страхового товариства одним містом або однією губернією (областю). Земські збори, згідно з Положенням про взаємне земське страхування (1864 р.), визначали тарифи, норми страхового покриття (забезпечення); розробляли інструкції страхування

земських управ, волостних правлінь та агентів; розпоряджались страховими фондами тощо [6, с.26].

Наприкінці XIX ст. велике страхове товариство «Росія» здійснювало колективне та індивідуальне страхування життя, капіталів. Проте обсяги страхування життя в Росії були дуже малі, порівняно з державами Західної Європи. Тому, з метою популяризації цього виду страхування, з 1885 року на страховому ринку Росії, а також і на території сучасної України, була дозволена діяльність іноземних страховиків зі страхування життя. Першими на новому страховому ринку розпочали діяльність американські, англійські, німецькі та французькі страхові компанії. Для відкриття філії в Росії іноземному страховику належало внести до державної скарбниці грошову заставу в розмірі 500 тисяч рублів і резервувати 30% надходжень страхових платежів на рахунках Державного банку. Але навіть діставши дозвіл працювати на місцевому ринку, іноземні акціонерні компанії мали частку у страхових преміях не більше 5,9 % [5, с. 390-391]. З одного боку, це був незначний результат, але це їх задовольняло, так як ринок Російської імперії був величезний.

Страхуванням життя крім акціонерних товариств, займалися товариства взаємного страхування, одне з яких було у Києві. З метою регулювання діяльності таких страховиків відповідно вимогам тогочасного російського законодавства, у 1894 році було запроваджено державний нагляд за діяльністю акціонерних страхових товариств, який здійснювався Міністерством внутрішніх справ. Інспектори міністерства утримувалися на кошти від спеціальних внесків страхових організацій.

У 1906 році був прийнятий закон про проведення страхування життя і державними ощадними касами. За умовами страхування договори укладалися без попереднього лікарського огляду на суми, не нижчі за 25 руб. Проте виплата страхової суми в разі настання страхового випадку відстрочувалася на 5 - 7 років. Це не відповідало інтересам широких кіл населення [7, с. 20].

З кінця XIX ст. починається процес концентрації та централізації страхової справи. У США, наприклад, на початок ХХІ століття нараховувалося більше 2-х тисяч компаній, що проводили операції зі страхування життя, але монопольне володіння ринком здійснювала «Велика п'ятірка» - п'ять гігантів страхового бізнесу. Половина активів усіх страхових компаній Англії зосереджена у 11 фірм. При цьому 4 компанії контролюють одну третину активів [9, с. 57].

На території України в дореволюційні часи існували майже всі відомі на ті часи види страхування, які проводили страховики у всіх знаних сьогодні формах: акціонерні товариства, товариства взаємного страхування, повні та командитні товариства, товариства з додатковою відповідальністю з приналежністю до держави чи приватні. Так, з метою надання українському населенню послуг у сфері страхування життя в 1911 році в Чернівцях було засновано Товариство взаємного страхування життя і пенсій «Карпатія», головний офіс якого згодом було переведено до Львова.

Революція 1917 р. привела до зникнення численних страхових компаній, що існували в Царській Росії і активно займалися страхуванням життя. До цього Царська Росія була першою країною, де страхували робітників за рахунок коштів підприємців і були встановлені лікарняні каси. В 1918 році страхову діяльність було проголошено державною монополією, а з утворенням СРСР майже всі страхові операції, в тому числі і операції зі страхування життя, перейшли під юрисдикцію Головного управління державного страхування при Міністерстві фінансів.

В перші роки становлення Радянської влади страхування в Україні розвивалось нерівномірно. Основний акцент робився на страхування лише державної власності, де страхові платежі були включені до складу податку з обороту. На державну основу було переведено страхування кооперативних і громадських підприємств, а також страхування майна громадян. Усю цю роботу виконував один страховик – Держстрах СРСР. Цей страховик

організовував також роботу з обов'язкового та добровільного страхування майна громадян.

Різноплановість напрямків діяльності Держстраху СРСР призвела до того, що не існувало чіткої концепції не лише розвитку майнового, а і особистого страхування. З березня 1929 року в СРСР почали швидко впроваджувати колективне страхування, маючи на меті охопити ним не менше як 75 % працюючих. Цей показник таким високим був не довго. Вже 1940 року він знизився до 30 %, і колективне страхування стало збитковим. Його відмінили, ввівши індивідуальне змішане страхування, страхування на випадок смерті і втрати працездатності, страхування від нещасних випадків [7, с.22].

Оскільки Держстрах був єдиною в Радянському Союзі страховою компанією, то його кошти держава використовувала для своїх цілей, які, як правило, не відносилися до страхування.

Чергова зміна політичного режиму в 1991 році призвела до неповернення цих сум Держстраху, і, як наслідок, багаторічні накопичувальні програми виявилися зірваними, в чому, власне, сама страхова компанія не була винна. Але навіть зараз будь-яка накопичувальна програма будь-якої страхової компанії викликає (особливо у людей старшого покоління) асоціації з подіями початку 90-х років. Це є досить вагомих чинник, оскільки розвиток довгострокового страхування життя неможливий без таких речей, як довіра населення до держави і його фінансових інститутів.

Процес становлення та розвитку страхування життя в Україні має багато спільного з аналогічними процесами в інших постсоціалістичних країнах, проте йому притаманні й певні специфічні риси. Історія становлення та розвитку страхування життя в межах території сучасної України мала чотири періоди:

1. Середньовічний, якому притаманне зародження перших ознак забезпечення життя (здійснення виплат у разі смерті особи, формування грошового фонду на взаємній основі);

2. Капіталістичний, для якого характерне створення взаємних та акціонерних страхових компаній, науковий характер діяльності на підставі

таблиць смертності та актуарних розрахунків, державне регулювання, в т.ч. встановлення вимог до іноземних інвесторів;

3. Радянський, або державно-монополістичний, що передбачав державний контроль, монополію Держстраху, політизацію, централізацію страхових резервів, народне страхування;

4. Сучасний, який бере свій початок у 1991 році, з моменту проголошення Україною незалежності та орієнтації на ринкову економіку.

Враховуючи специфіку трансформаційних процесів, що відбувалися в незалежній Україні як в сфері нормативно-правового регулювання, фінансово-економічного та соціально-демографічного розвитку, можна виокремити три етапи становлення страхування життя.

Перший – з 1991 по 1996 рік – етап занепаду радянської системи страхування життя. На початку ринкових реформ страхування життя як особлива галузь економіки так і залишалась нерегульованою. Крім того, стала поступово втрачати свої позиції на страховому ринку. Хоча, у травні 1993 року був виданий Декрет Кабінету Міністрів України «Про страхування», який передбачав формування страхових резервів зі страхування життя на загальних засадах, проте, без урахування його особливостей, тому забезпечував страховикам можливість сформувати резерви в обсягу, достатньому для здійснення майбутніх виплат, не виставляв вимог до переліку страхових випадків, які можуть бути передбачені договорами страхування життя, обсягу зобов'язань страховика тощо.

Відсутність чіткого правового регулювання та вимог до діяльності страховиків та контролю за ними сприяла їх масовому створенню (див. рис.1).

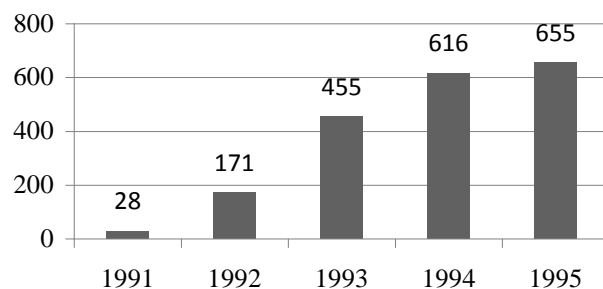

Рис 1. Динаміка кількості страхових компаній в Україні за 1991 – 1995 рр. (на початок року)

Саме така ситуація зумовила значні «перекося» в проведенні страхування життя, запровадженні нових видів страхування, які з ним не мали нічого спільного узагалі. Усе це завдало неабиякої шкоди цьому важливому напрямку страхового захисту, підірвало віру страхувальників у його дієвість і реальність. Отже, занепад сектору страхування життя на першому етапі пов'язаний з відсутністю ефективного страхового законодавства, яке б регулювало страхову діяльність.

Другий – з 1996 по 2001 рік – етап зародження українського ринку страхування життя. Основною подією цього етапу було прийняття в березні 1996 року Закону України «Про страхування», який усунув недоліки Декрету Кабінету Міністрів України «Про страхування». Крім того, цей закон розділив страхові компанії на ті, які займаються страхуванням життя, та ті, які займаються ризиковими видами страхування. Виявом розуміння специфічних особливостей проведення страхування життя та його місця в системі страхового захисту населення є вимога Закону України «Про страхування» відповідно до якої з 1 січня 1997 року компаніям, які проводять страхування життя, забороняється здійснювати інші види страхування. Такі нововведення відобразилися на кількості страхових компаній в Україні, про що свідчать і дані рисунку 2.

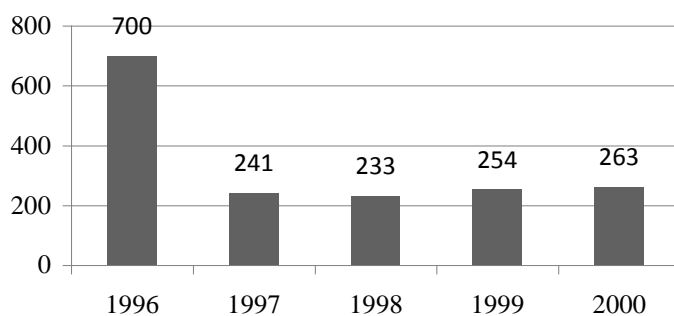

Рис. 2. Динаміка кількості страхових компаній в Україні за 1996 – 2000 рр. (на початок року)

Третій – з 2001 року до сьогодні – етап, який розпочався виходом нової редакції Закону України «Про страхування» у липні 2001 року, значна увага в якому була приділена саме страхуванню життя. Це внесло свої корективи у кількість страхових компаній на ринку України (рис. 3).

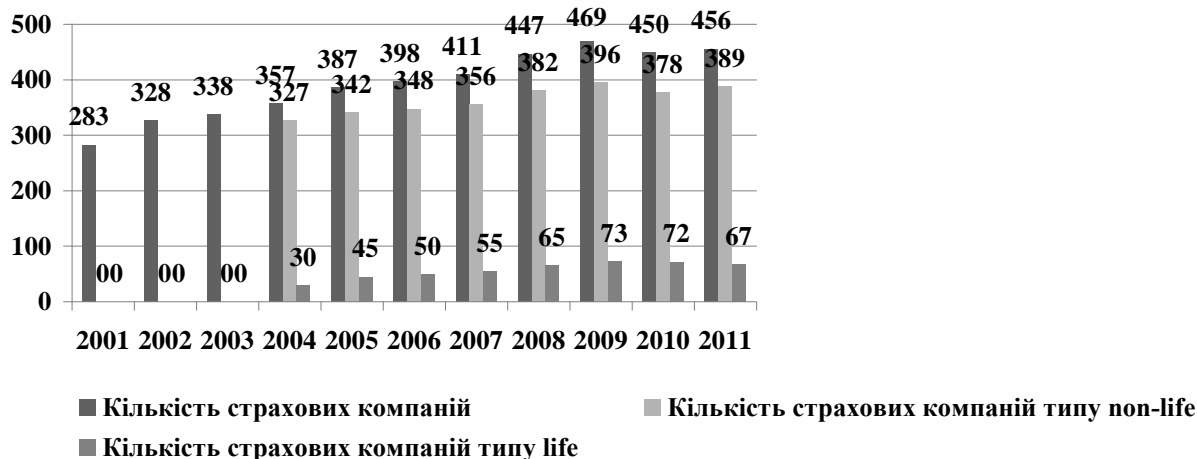

Рис. 3. Динаміка кількості страхових компаній в Україні за 2001 – 2011 рр. (на початок року)

Згідно новоприйнятих змін, стають жорсткішими умови створення та функціонування страхових компаній, мінімальні розміри статутних капіталів яких мають становити як мінімум 1 млн. євро для компаній, що займаються ризиковим страхуванням (non-life) та 1,5 млн. євро для компаній зі страхування життя (life). Змінами до Закону України «Про страхування» також визначено, що страхування життя передбачає обов'язок страховика здійснити страхову виплату відповідно до договору страхування у разі смерті застрахованого. Умови страхування життя можуть передбачати й обов'язок страховика здійснити страхову виплату в разі нещасного випадку із застрахованою особою і/або її хворобою [1].

Висновки. Необхідність та актуальність страхування життя формувалася протягом багатьох століть. Окремі елементи страхування були відомі ще за тисячі років до нашої ери. Закономірності еволюційної трансформації сутності, ролі та механізму страхування життя зумовили визначення його ролі в суспільстві та економіці в цілому.

Страхування життя в Україні формувалося протягом кількох етапів, кожен з яких визначався певними особливостями і впливом факторів, що зумовило виникнення різних видів страхування, в тому числі страхування життя. Сучасний український ринок страхування життя почав свій розвиток на початку 90-х років ХХ століття, але до сьогоднішнього дня так і продовжує перебувати на стадії формування.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про страхування» № 85/96-ВР від 07.03.1996 р. (зі змінами та доповненнями). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Горбач Л. М. Страхова справа : [навч. посібник] / Л. М. Горбач. – [2-ге вид., виправлене]. – К. : Кондор, 2003. – 252 С.
3. Залетов А. Н. Страхование в Украине / А. Н. Залетов. – К. Міжнародна агенція «VeeZone», 2002. – 452 С.
4. Мних М. В. Страхування в Україні: сучасна теорія і практика : [підручник] / М. В. Мних. – К. : Знання України, 2006. – 284 С.
5. Страхование дело : учебник / [под. ред. проф. Л. И. Рейтмана]. – М. : Рост, 1992. – 530 С.
6. Страхування : Підручник / [за ред. В. Д. Базилевича]. – К. : Знання, 2008. – 1019 С.
7. Страхування: підручник / [керівник авт. колективу і наук. ред. С. С. Осадець]. – [вид. 3-тє, без змін]. – К. : КНЕУ, 2006. – 604С.
8. Таркуцяк А. О. Страхові послуги : [навч. посіб.] / А. О. Таркуцяк. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 584 С.
9. Турбина К. Е. Страхование: теория и практика : [Учебное пособие] / К. Е. Турбина. – М. : Анки, 2003. – 704 С.
10. Шумелда Я. П. Страхування : [навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей] / Я. П. Шумелда. – Тернопіль: Джура, 2004. – 280 С.